

CONTRIBUȚII PRIVIND CULTUL LUI HERCULE ÎN SCYTHIA MINOR

Z. COVACEF

În studierea culturii antice, o atenție deosebită trebuie acordată monumentelor sculpturale, care prezintă un real interes nu numai pentru realizarea lor artistică cît, mai ales, pentru faptul că ele oglindesc cel mai bine credințele și obiceiurile populației. Arta Scythiei Minor se caracterizează prin fuziunea elementelor grecești cu cele occidentale¹, fapt ce dovedește că aici se ajunsese și la o comunitate a vieții spirituale². Altare, inscripții, stele votive, au fost dedicate atît zeilor oficiali *Jupiter Optimus Maximus* și *Juno Regina*, cît și celorlalte divinități care populau pantheonul roman.

Printre divinitățile care s-au bucurat de o atenție deosebită în epoca romană, în provincia Scythia Minor, se numără și *Hercule*. Popularitatea lui este atestată de un bogat material documentar : sculptural, epigrafic, numismatic etc.

Dar, înaintea cultului roman al lui *Hercules*, a existat cel grec al lui *Heracles*. Acesta pătrunde și se răspîndește, pe teritoriul cuprins între Dunăre și Marea Neagră, prin coloniile grecești de pe litoralul pontic și, în primul rînd, din colonia dorică a Heracleei Pontica — Callatis. Începînd din secolul IV î.e.n., Heracles — ca întemeietor mitic³ — ori simbolurile sale, apar pe monedele de argint din Callatis⁴ (fig. 1).

¹ Silvio Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 362 și urm. ; Radu Vulpe, *HAD*, București, 1938, p. 210.

² R. Vulpe, *loc. cit.*

³ Cf. D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 88 : „după mărturia lui Pseudo-Scymnos (761—763 ; = GGM I, p. 227) : cetatea ar fi fost întemeiată de heracleoți la porunca unui zeu :

...κάλατις
ἀποικία Ἡρακλεωτῶν κτισμένη
κατὰ κρημόν“.

⁴ B. Pick — K. Regling, *Die antiken Münzen Dacien und Moesien*, I, 1, 1898, p. 86—87, 97—124, 130—138, 159—179, nr. 290—296 ; I, 2, 1910, p. 637 și urm. ; M. C. Sutz, *Monede inedite din orașele noastre pontice*, în *AARM*SI, II, XXXV,

Fig. 1. Monede callatiene de argint, sec. IV î.e.n.

Pe multe din monedele purtând imaginea sa, se găsește inscripția 'Ἡρακλῆς κτίστης'⁵ Avînd de la început preponderență printre celelalte divinități, Heracles își va impune figura și armele sale nu numai pe

1912—1913, p. 362—365, nr. 1, 2, 10, 11, 17—20; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 225; E. Condurachi, *Эллинистический период (IV-I вв. до н. э.) в Добруджѣ в свете Археологических раскопок в Устрии в Дacia*, NS, III, 1959, p. 227; *DID*, I, 1965, p. 193—195; C. Pre da, *Moneta antică în România*, București, 1969, p. 14—15, fig. 4, 14; D. M. Pippidi, *I greci nel Basso Danubio*, Milano, 1971, p. 75.

⁵ B. Pick-K. Regling, *op. cit.*; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 225—226; Todor Sarafov, *Sur le culte d'Héraclès en Bulgarie*, în *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica*, Sofia, 1963, p. 171.

monede ci și pe ponduri⁶ și desigur și în arta sculpturală⁷. Iar ca zeu protector (și eponim al metropolei callatiene), va acapara și instituțiile publice din Callatis.

În sec. III î.e.n., este atestat un templu al zeului la Callatis. De existența acestuia aflăm dintr-un decret⁸, prin care i se acordă unui străin mai multe onoruri. Magistratii⁹ cetății trebuiau să se îngrijească, ca inscripția să fie așezată τὸ ἰ [εργὸν τοῦ Ἡρα]κλεος¹⁰. Este prima atestare a unui sanctuar al lui Heracles pe teritoriul Dobrogei. Faptul că în acest templu erau depuse decretetele de onoare ale callatioților, ne conferă credința că acesta era unul din templele cele mai vechi și, probabil, de proporții mai mari decât altele¹¹.

Din doriană Callatidă, cultul lui Heracles se răspîndește și în celelalte colonii pontice, milesienele Tomis și Histria, unde îl găsim deasemeni reprezentat pe monede din epoca autonomă¹². La răspîndirea cultului eroului în celelalte colonii, vor contribui în mare măsură și strînsele relații comerciale dintre acestea și cetățile Heracleea Pontică și, mai ales, Thasos¹³ — faimos centru al cultului lui Heracles în antichitate¹⁴. Amfore de Thasos — multe avîndu-l reprezentat în ștampilă pe zeu, în diverse ipostaze, sau armele sale — au fost descoperite la Callatis¹⁵, Tomis¹⁶ și Histria¹⁷, pentru a nu cita decât cetățile pontice¹⁸.

⁶ Pe un pond grecesc din plumb, este înfățișat, pe avers, bustul lui Heracles imberb, avînd pe cap pielea leului, iar pe revers armele sale: măciuca și toiba cu săgeți, cf. Th. Sauciu-Săveanu, *Callatis. II*, în *Dacia*, II, 1925, p. 132—134, nr. 10, fig. 54.

⁷ Deși pentru această perioadă nu cunoaștem încă vre-un relief care să-l reprezinte pe Heracles.

⁸ A. Aricescu, *Notă asupra unui decret elenistic inedit din Muzeul Regional de arheologie Dobrogea*, în *StCl*, V, 1963, p. 315—316 (= în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 35—38); J. și L. Robert, *BE, REG*, 67, 1964, p. 193, nr. 287; Th. Sauciu-Săveanu, *Pe marginea unui decret de politică callatiană*, în *SCIV*, 18, 3, 1967, p. 501—507.

⁹ J. și L. Robert, *op. cit.*, propun să se completeze ἀ[ρχοντας] în loc de ἀ[γορανόμους].

¹⁰ A. Aricescu, *op. cit.*; Th. Sauciu-Săveanu, *op. cit.*; J. și L. Robert, *loc. cit.*

¹¹ Th. Sauciu-Săveanu, *op. cit.*, p. 507.

¹² B. Pick-K. Regling, *op. cit.*; M. C. Sutz, *op. cit.*, p. 368, nr. 36, tab. I, 13, p. 374—375, nr. 69, 70, 73, tab. II, 25.

¹³ *DID*, I, p. 119, 126, 147, 239, 247.

¹⁴ J. Pouilloux et Chr. Dunant, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, II, Paris, 1958.

¹⁵ Th. Sauciu-Săveanu, *Callatis*, I, în *Dacia*, I, 1924, p. 149—150, nr. 2, 6; Idem. *Callatis*, II, în *Dacia*, II, 1925, p. 129—131, nr. 1—3; O. Tafrahi, *Le cité Pontique de Callatis*, în *AArh*, I, 1927, I, p. 38—39, nr. 14.19; Idem, *Les tumuli de Callatis*, 1928, p. 48; Idem, *Noi achizițiuni ale Muzeului de anticități din Iași*, în *AArh*, II.4.1930, p. 29—32, nr. 1,2—4, 11—12; Th. Sauciu-Săveanu, *Callatis*, III-IV, în *Dacia*, III-IV, 1927—1932, p. 427—429, c, g; O. Tafrahi, *Notes sur le Petite Scythie*, în *AArh*, 9—10, 1933—1934, p. 7—8 nr. 10—13; Th. Sauciu-Săveanu, *Callatis*, V-VI, în *Dacia*, V-VI, 1935—1936, p. 251—253, nr. 1—10, p. 290—293, nr. 1—10, p. 302, nr. 57; Idem. *Callatis*, VII, în *Dacia*, VII-VIII, 1937—1940, p. 254—270, nr. 5—11, 55—61, 63—65, 89; G. Cantacuzino *Trois sceaux thasiens de Callatis concernant les cultes de Thasos*, în *Dacia*, VII-VIII, p. 288—291; M. Gramatopol și Gh. Poenaru Bordea, *Amphora stamps from Callatis and south Dobrudja*, în *Dacia*, NS, XIII, 1969, p. 127—282.

Pe la mijlocul sec. I e.n., soldații legiunilor romane aduc cultul lui *Hercules Invictus* sau *Victor*, care se suprapune substratului concepției grecești a eroului-divinitate.

Hercule a fost venerat pe scară largă în ținutul cuprins între Dunăre și Marea Neagră, de păturile cele mai diferite. Probe elocvente ale popularității cultului lui Hercule sînt atît monumentele arheologice, descoperite pretutindeni în Dobrogea, cît și numele *theophorice*, foarte des întîlnite pe inscripții provenind de la Callatis¹⁹, Tomis²⁰, Histria²¹, Tropaeum Traiani²², Axiopolis²³, Gîrliciu (Cius?)²⁴.

¹⁶ D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București, 1915, p. 48—51, nr. 20, fig. 28; M. Gramatopol și Gh. Poenaru Bordea, *Amfore ștampilate din Tomis*, în SCIV, 19, 1, 1968, p. 41—61.

¹⁷ V. Pârvan, *Histria VII*, în ARMSI, seria III, tom. II, p. 32—38; V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957, p. 31—86, în special nr. 17, 41, 42, 123, 131.

¹⁸ Descoperirile de amfore thasiene sînt numeroase nu numai pe teritoriul Dobrogei, ci chiar dincolo de Dunăre, cf. V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, în ARMSI, XXXVI, 1913, p. 101—102; o amforă de Thasos, pe a cărei ștampilă, Hercules este înfățișat așa cum apare pe monedele din Thasos, din sec. V pînă în sec. III i.e.n.

¹⁹ "Ἡρακλεῖδα παῖδα φιλαν...ῆρειαν] Νικασώ...", cf. Gr. Tocilescu, AEM, VI, 1882, p. 6, nr. 9; Th. Sauciu-Săveanu, *Un fragment de epigramă grecească pentru Nikaso din Callatis, în Pontica*, II, Constanța, 1969, p. 245—251, fig. 1; Νικία γάρτε, Ἡρακλεῖδα... Th. Sauciu-Săveanu, *op. cit.*, fig. 2; printre membrii unei asociații de vînători, ale căror nume sînt cuprinse într-un album, figurează și: "Πομπ[ε]ιανός Ἡρακλεῖδου, Ἡρακλεῖον Κορινθίου", iar la secretari și un Ἡρακλεῖδην Ὀπεραίου", cf. Th. Sauciu-Săveanu și A. Rădulescu, *Inscripția lui Herennios Apollinarios din Callatis, în Pontica*, 1968, p. 307—317; D. M. Pippidi, *În marginea unei inscripții bilingve din Callatis*, în StCl, XIV 1972 p. 141—148.

²⁰ "Ἡρακλεῖδου(Μόνιμος)" și-a cîștigat merite deosebite față de cetate, prin reparațiile făcute la o construcție, cf. Iorgu Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, p. 112 și urm.; într-o inscripție onorifică din epoca Severilor apare un Ἡράκλειε (τιος), cf. Iorgu Stoian, *op. cit.*, p. 168; iar o libertă Ἡρακλεῖτου (Ἐπίκτητος) apare într-o inscripție funerară, cf. Iorgu Stoian, *op. cit.*, p. 210, un ...Her[cul]anus... servește ca *dupli (carius)* într-o unitate, cf. D. Tudor, *Inscripții inedite din Oltenia și Dobrogea*, în MCA, 2, 1956, nr. 50, fig. 30, i; în sec. VI e.n., printre diferitele categorii de deservanți ai bisericii, întîlnim la Tomis un oarecare Ἡρακλίδης, ἀναγνώστης τῆς ἀγίας καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας cf. D. M. Teodorescu, *op. cit.*, p. 29—33, nr. 16, fig. 21—22; V. Pârvan, *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore*, în Rendiconti, II, Roma, 1924, p. 133; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 345—346; I. Barnea, *Quelques inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure, în Dacia*, NS, I, 1957, p. 225.

²¹ Într-o dedicație pusă de membrii unei confraternități histriene, pentru a comemora succesul obținut la un concurs, unul dintre participanți se numește [κα]λλιστευκος Ἡρακλεῖαν cf. *Șantierul arheologic Histria*, în SCIV V, 1—2, 1954, p. 93—nr. 6; D. M. Pippidi, *O inscripție agonală din Histria*, în SCIV, VI, 1—2, 1955, p. 61—74; Un arhitect Ἡρακλεῖδου și-a cîștigat merite deosebite față de cetate, cf. *Șantierul arheologic Histria*, în SCIV, V, 1—2, 1954, nr. 10, p. 95—96; D. M. Pippidi, *Cu privire la o inscripție histriană, recent publicată*, în SCIV, V, 3—4, 1954, p. 549—555; într-un album, cuprinzînd numele membrilor unei asociații religioase, între cele 16 nume figurează — în rîndul doi — un Ἡρακλεῖδης λ..., cf. *Histria*, I, București, 1954, p. 555—562; într-un catalog histrian de ἑρωνικαὶ din sec. II, pe lista învingătorilor la concursul sacru figurează și Ἡρακλεῖδης Ἡλίου cf. D. M. Pippidi, *Spicviri epigrafice*, în StCl, VII, 1965, p. 301—302, pl. II, 3; într-o inscripție dedicată lui Asklepios, apare numele [Ἡρακ]λεῖδης, cf. D. M. Pippidi, *Pour une histoire des cultes d'Istros. Documents d'époque hellénistique*,

Bogăția materialului arheologic, ne permite să facem unele observații cu privire la iconografia și tipizarea cultului. Din păcate, cu puține excepții, materialul datează din secolele II-III. În consecință, observațiile noastre, cu privire la cultul lui Hercule, îl caracterizează mai ales în epoca în care își manifestă din plin noul caracter.

De la început, remarcăm faptul că, reprezentările plastice ale lui Hercule, sînt lipsite de varietate. Nu este surprinzător însă, dat fiind că din cele 27 monumente pe care le cunoaștem : unul se datează în sec. I e.n., două sînt din sec. IV e.n., unul din sec. V e.n., restul de 23 aparținînd secolelor II-III e.n.

Prima reprezentare plastică a lui Hercule, din epoca romană, este o statueta din ceramică, descoperită la Tomis²⁵, datînd din a doua jumătate a sec. I e.n. (fig. 2 și 3). Statueta este o replică tîrzie a celebrului *Heracles Farnese*²⁶ (fig. 4), de care se deosebește prin poziția capului. *Heracles Farnese* este reprezentat ținîndu-și capul plecat, în atitudinea unui om dezamăgit, secătuit de forță fizică și morală²⁷. În statueta noastră, Hercule își ține capul ridicat, iar zîmbetul care-i luminează chipul, privirea — îndreptată undeva departe — ca și întreaga atitudine, ne oferă imaginea unui om obosit, odihnindu-se, bătrîn, dar încă incre-

în *StCl*, IV, 1962, p. 134, fig. 4 ; un Δούκιος Ἡρακλείδου apare într-o listă cu membrii unei asociații, de caracter nedeterminat, cf. D. M. Pippidi, *Inscripții inedite din Istros*, în *StCl*, VIII, 1966, p. 45—49, nr. 9, fig. 19.

²² Stelă funerară pusă de *Hercu[la]nus*, fiul lui Scorus, în amintirea soției sale Marcia și a fiului său *Victor Herculanis*, cf. D. Ciurea, N. Gostar, *Inscripții de la Tropaeum Traiani*, în *Arheologia Moldovei*, VI, 1969, p. 112—114, nr. 2, fig. 2.

²³ Un monument funerar pus de mai multe persoane, între care una poartă cognomenul *Her[cula]nus...*, cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 574—575, nr. 34.

²⁴ Stelă funerară pentru [C. Val(erius) Her]culanus, veteran, fost *stator* al prefectului *alae-i II travacorum*, cf. Gr. Florescu, *Un nou document epigrafic referitor la teritoriul de la nordul Dunării Moesice*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 125—135, fig. 1 ; iar într-o dedicație făcută lui I.O.M., pentru sănătatea împăraților *M. Iulius Phillipus*, *M. Iulius Phillipus*, și a *Augustei Otacila* printre dedicanți figurează *Ingenus Her(culanus) (?)*, cf. Gr. Florescu, *Două documente epigrafice în legătură cu organizarea quasi municipală a comunelor rurale (territoria) romane*, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 342—347.

²⁵ Statueta a fost descoperită în 1964, într-un mormînt de înhumăție. Se află la Muzeul de arheologie Constanța. Inv. 12365. Dimensiuni : În : 0,143 m ; l. : 0,057 m ; gr. : 0,041 m. Piesa a făcut obiectul și a unor alte considerațiuni, cf. A. Rădulescu, *Dezvoltarea meșteșugurilor în Dobrogea romană*.

²⁶ Lucrare a lui Glicon, datînd din sec. IV î.e.n., — realizată după un model creat de Lysip — aflată la Muzeul Național din Neapole, cf. F. Dürrbach, s.v. *Hercules*, în *DA*, t. III, p. I, p. 121, fig. 3800 ; O. Tafrahi, *Manual de istoria artelor*, v. I, București, 1925, p. 196—197, fig. 237. Un fragment dintr-o statuie colosală, din marmură, reprezentînd deasemeni o copie a lui *Heracles Farnese* face parte din colecțiile muzeului din Chersones, cf. A. H. Щерлов *Геракла Отдыхающий*, în *Херсонес Табриеский* Kiev, 1974, p. 45, fig. 1.

²⁷ F. Dürrbach, *loc. cit.* ; Pierre Devambez, s.v. *Heracles*, în *Enciclopedia civilizației grecești*, București, 1969, p. 266. O statueta asemănătoare, dar din bronz, a fost descoperită în sanctuarul lui *Hercule Cuïro* din Sulmona, acum la Muzeul Național din Chieti, cf. V. Cianfarani, *Cultura Adriatiche d'Italia — Antichità fra Piceno e Sannio prima dei Romani*, Roma, 1970, p. 84, pl. T ; Idem. *Schede del Museo Nazionale*, 1972.

Fig. 2. Statuetă din ceramică, Tomis, a doua jumătate a sec. I e.n.

Fig. 3. Idem, văzută din spate.

Fig. 4. Heracles Farnese.

zător în forța și capacitatea sa de a face față unor noi încercări. Pe spațele postamentului pe care se află statueta, este o inscripție în limba greacă, pe trei rînduri, care ne indică probabil, numele autorului (fig. 5).

MONIT
ITOYHP[A]
Κλεο[c]

Pentru secolele II-III e.n., tipul principal, mult răspîndit, este cel numit *Hercules Romanus*. Acest tip ni-l prezintă pe Hercule în picioare, nud, văzut din față, cu barbă și păr ondulat, avînd două elemente din simbolurile sale caracteristice: pielea leului, pe care o ține pe brațul stîng și măciuca, în care se sprijină cu mina dreaptă.

Fig. 5. Inscripția de pe postamentul statuetei din ceramică.

este reprezentat într-o nișă adincă, însă cu același chenar simplu, mai lat la partea inferioară și arcuit la partea superioară. O notă nouă o aduc cele două acrotre simple de la colțuri (fig. 7). Se remarcă deasemeni musculatura puternic accentuată a lui Hercule³⁰, în special prin profunzimea cutelor inghinale³¹. Stilistic, basorelieful se datează la sfârșitul sec. II — începutul sec. III e.n.

3. Tors, descoperit recent la Constanța³². Deși fragmentară — lipsesc brațele, picioarele și capul — statueta aparține statuariei de bună calitate din epoca romană (fig. 8 a, b). Statueta a fost lucrată după canoanele artei elenistice — care a oferit modele predilecte pentru sculptura de epocă imperială romană — și se poate data la sfârșitul sec. II e.n.

4. Statuetă fragmentară³³ — al cărei loc de proveniență este necunoscut, dar în Dobrogea³⁴. Se remarcă prin folosirea unor elemente

²⁸ Basorelieful a fost descoperit la Gara Veche, bloc F. Se află la Muzeul de arheologie Constanța, inv. 1974. Dimensiuni : În. : 0,12 m.

²⁹ Basorelieful se află la muzeul de arheologie Constanța, inv. 1900. Dimensiuni : În. : 0,53 m ; l. : 0,41 m ; gr. : 0,08 m.

³⁰ *Römer in Rumänien*, Köln, 1969, p. 198—199, F 33, pl. 43 ; *Civiltà' Romana in Romania*, Roma, 1970, p. 216, F 89.

³¹ Asemănător, din acest punct de vedere, cu o statuie provenind de la *Sucidava*, cf. D. Tudor, în *Dacia*, IX-X, 1941—1944 ; Idem, *Sucidava*, col. *Latomus* LXXX, 1965, p. 54, pl. IX ; Gabriella Bordenache, *Sculture grece e romane*, I, București, 1969, p. 69—70, nr. 127, pl. LVI.

³² Descoperit pe șantierul portului nou, în septembrie 1973. Se află la muzeul de arheologie Constanța, inv. 20745. Dimensiuni : În. : 0,24 m ; l. : 0,18 m ; gr. : 0,10 m.

³³ Lipsesc capul și umărul drept, ambele mâini și picioarele de la genunchi
³⁴ G. Bordenache, *Sculture...* I, p. 70, nr. 130, pl. LVII ; *Römer...*, p. 198, F 30 ; *Civiltà'...*, p. 216 F 92.

Acestui tip îi aparțin patru monumente : două basoreliefuri și două statuete fragmentare.

1. Basorelief, de dimensiuni mici, descoperit la Constanța în 1961²⁸, având un chenar profilat, mai lat la bază și ușor arcuit la partea superioară (fig. 6). Din felul cum este executat basorelieful — Hercule, cu un corp bine proporționat — marmura bine șlefuită, ne permit să datăm monumentul în sec. II e.n.

2. Basorelief, din marmură, descoperit la Constanța²⁹. Aici, Hercule

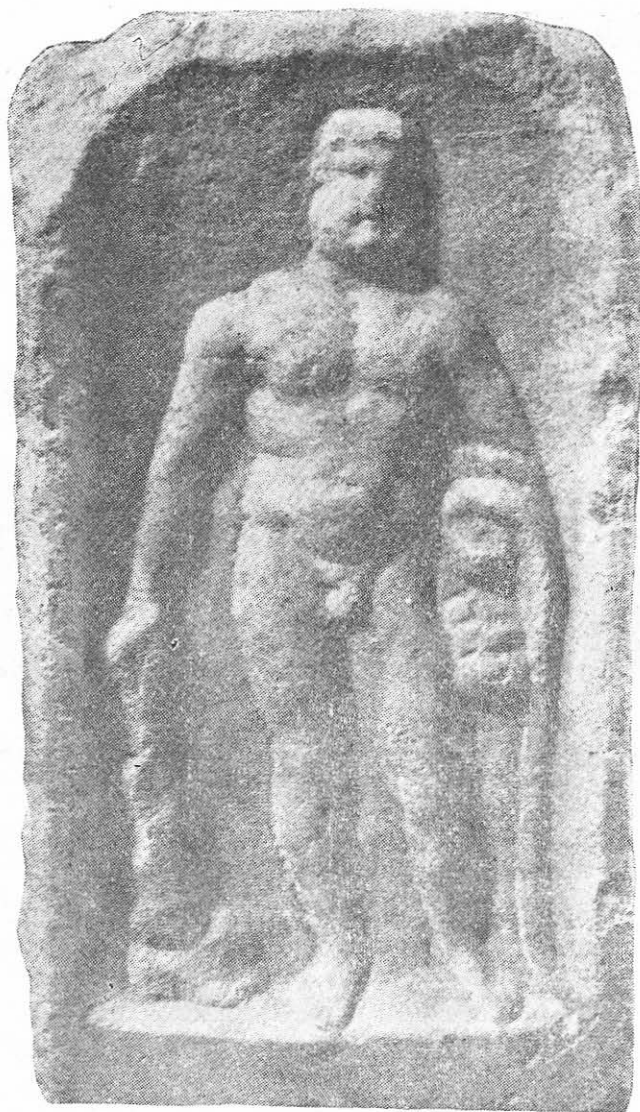

Fig. 6. Basorelief din marmură. Hercules Romanus. Tomis.
Sec. II e.n.

disparate și neasimilate ale artei grecești. Tratatamentul inconsecvent al structurii complexe a nudului, ca și faptul că părțile din față și din spate sînt divers tratate (fig. 9 a, b), ne permit să datăm monumentul la sfîrșitul sec. II — începutul sec. III e.n.

Într-o variantă a tipului *Hercules Romanus*, se adaugă în reprezentare — pe lîngă pielea leului și măciucă — merele de aur, pe care

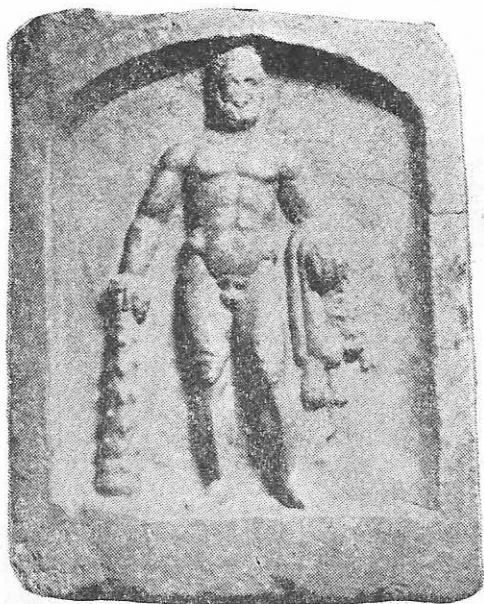

Fig. 7. Basorelief din marmură. Hercules Romanus. Tomis. Sfârșitul sec. II începutul sec. III e.n.

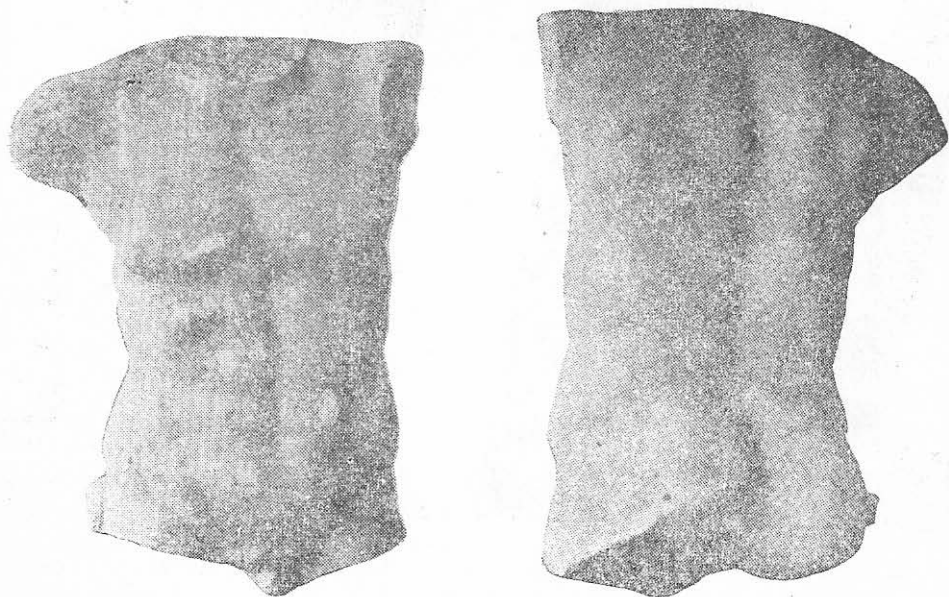

Fig. 8 a, b Tors, Hercules Romanus. Mar mură. Tomis. Sfârșitul sec. II e.n.

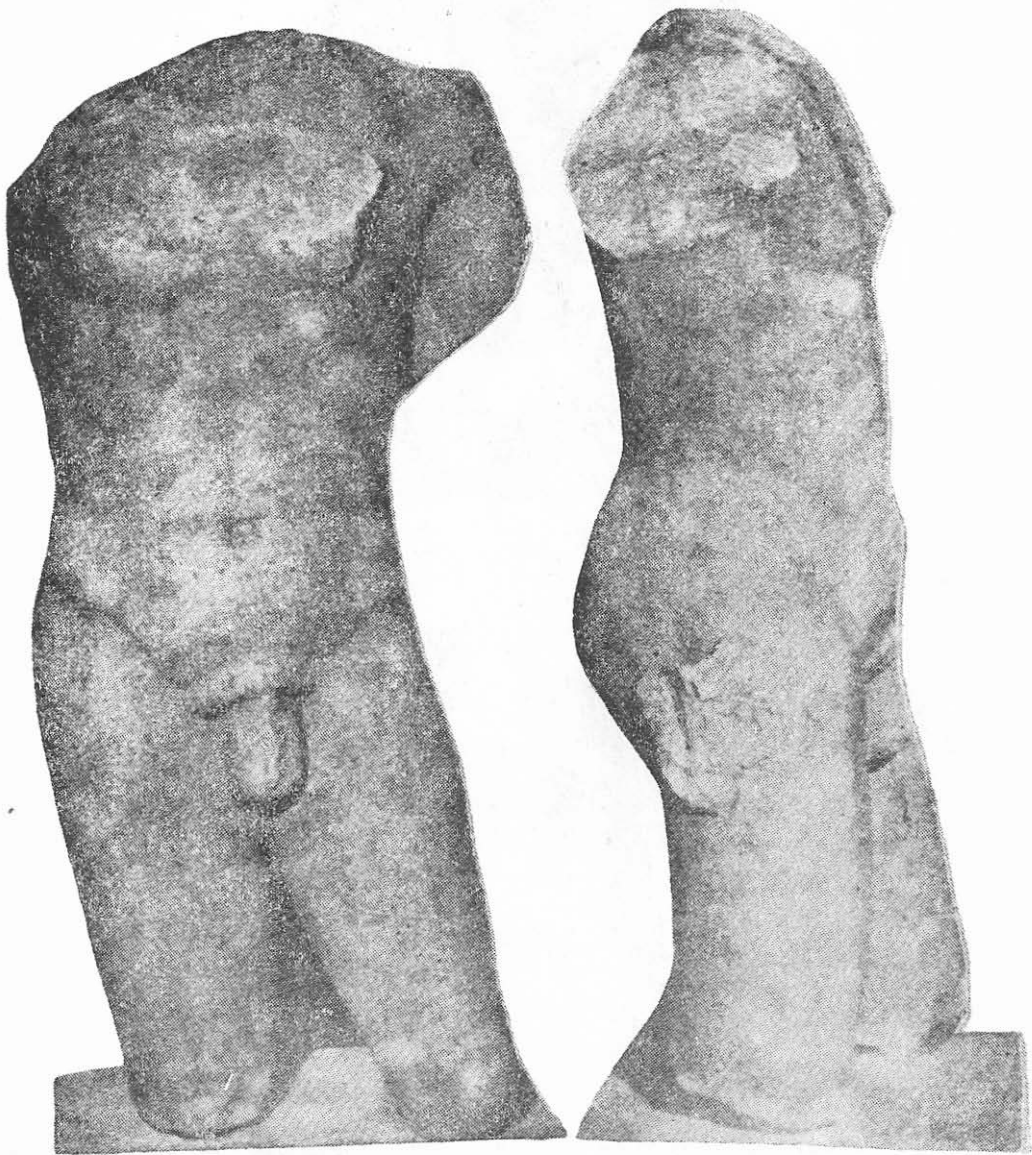

Fig. 9 a, b, Statuetă fragmentară. Marmură. Sfârșitul sec. II-începutul sec. III. e.n

eroul le ține în mîna stîngă. Pentru această variantă avem deasemeni patru monumente.

1. *Aediculă*, descoperită la Constanța, deosebit de interesantă, nu atît pentru felul în care a fost executată sculptura, cît, mai ales, pentru ambianța creată³⁵. Hercule, înfățișat în tipul cunoscut, este amplasat în fața unui templu, între două coloane cu baze pătrate și capitele ionice. Pe coloane se sprijină un fronton triunghiular, cu laturile reliefate, avînd cîte o palmetă în acrotere și o rozetă în interior (fig. 10). Partea de jos, destul de lată și netedă, pare să fi fost pregătită pentru o inscripție. Monumentul se datează la sfîrșitul sec. II e.n. și se pare că a fost folosit ca stelă funerară³⁶.

2. *Aediculă*, provenind din Tomis³⁷, cu un relief realizat într-o manieră rudimentară, în întregime străin de valorile plastice ale artei greco-romane (fig. 11), ce ne permite să-l datăm în sec. III e.n. Basorelieful este inconjurat de un chenar simplu. Deasupra are un fronton, dublu profilat, cu o palmetă în vîrf și o rozetă în interior.

3. Statuetă fragmentară — lipsesc capul și picioarele de deasupra genunchilor — lucrată din marmură, descoperită la Callatis³⁸. Deși este realizată la o scară redusă, se observă o grijă deosebită în șlefuirea suprafeței și multă insistență în redarea anatomică a torsului³⁹ (fig. 12). Cu toate acestea, este o lucrare de serie, aparținînd secolului III e.n.

4. Statuie lucrată din calcar, descoperită la Callatis⁴⁰, căreia îi lipsesc capul, picioarele de la genunchi și mîna stîngă. Deși se constată o oarecare grijă în redarea torsului, este însă o lucrare de serie, nefinisată — spatele și părțile laterale nefiind lucrate de loc (fig. 13). Ca și precedenta se datează în sec. III e.n.

La această variantă a tipului mai adăugăm o *aediculă*, descoperită la Palas — Constanța⁴¹, datînd din primele decenii ale secolului III e.n. Alături de Hercule apar, aici, simbolurile a trei din faptele sale: pielea leului din Nemea, aruncată pe brațul stîng, merele de aur, ținute în mîna stîngă și, la picioarele sale, tot în partea stîngă, este așezat taurul din Maraton⁴² (fig. 14).

³⁵ A fost descoperită în anul 1956, în parcul Teatrului de Stat. Se află la muzeul de arheologie Constanța, inv. 5429. Dimensiuni: În: 0,48 m; l.: 0,30 m; gr.: 0,07 m, cf. V. Canarache, *Muzeul de arheologie din Constanța*, 1967, fig. de la p. 57.

³⁶ Pe locul unde a fost descoperită *aedicula* și în împrejurimi, a fost identificată o necropolă romană, cf. V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, în *StCl*, III, 1961, p. 203—225.

³⁷ G. Bordenache, *Sculture...* I, p. 71, nr. 132, pl. LVIII; *Römer...*, p. 198, F 32 *Civiltă'...*, p. 216, F 90.

³⁸ Descoperită cu ocazia săpăturilor din 1958 are în. 0,12 m, cf. G. Bordenache, *Sculture...* I, p. 70, nr. 128, pl. LVII.

³⁹ *Idem.*

⁴⁰ Statuia se află la muzeul din Mangalia, inv. 313. A fost reprodușă pe coperta ghidului *Callatis-Mangalia* (V. Canarache-A. Rădulescu), Constanța, 1967.

⁴¹ G. Bordenache, *Sculture...* I, p. 71, nr. 131, pl. LVIII.

⁴² *Ibidem.*

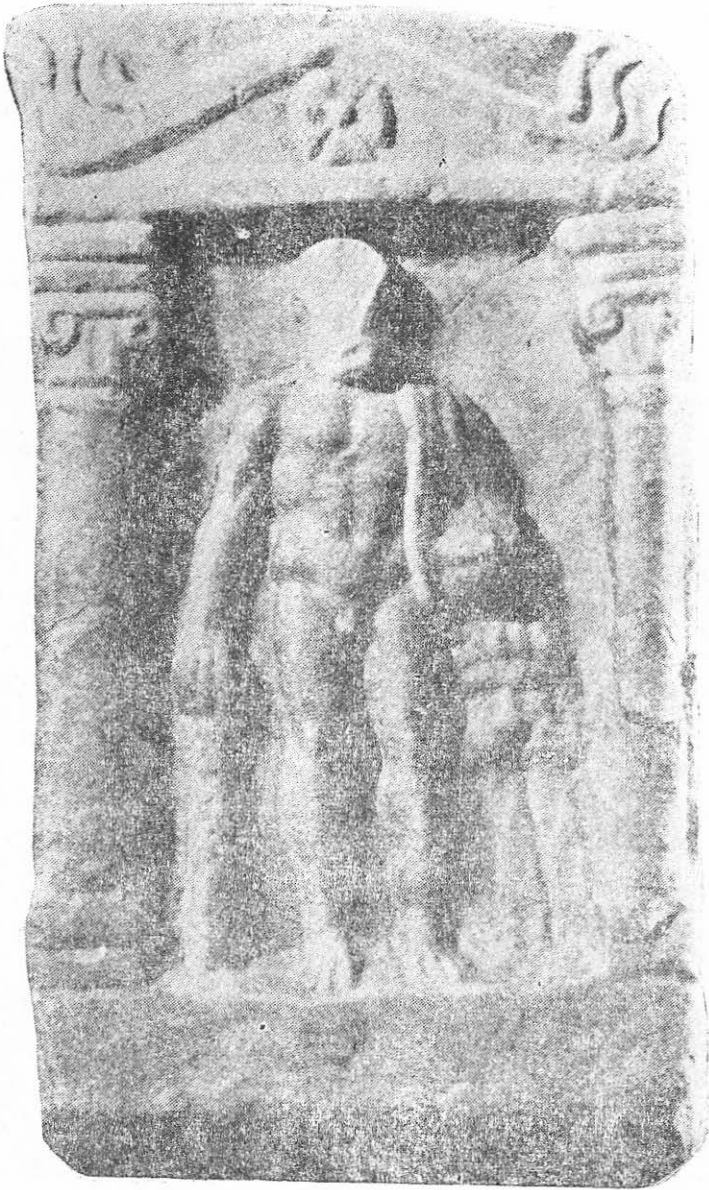

Fig. 10. Aediculă, Hercules Romanus. Tomis. Sfârșitul sec. II e.n.

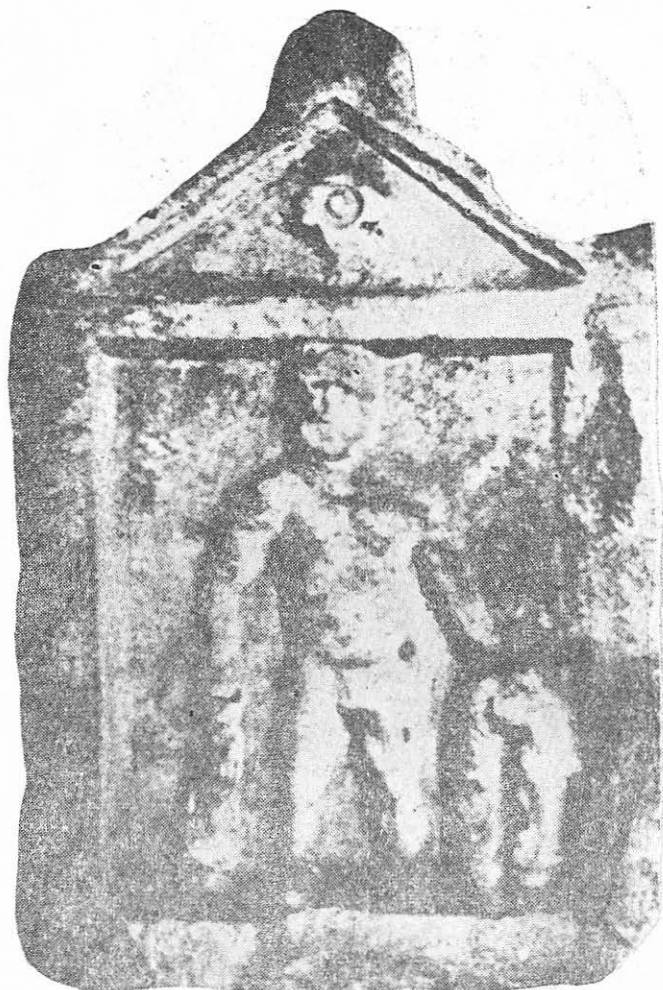

Fig. 11. Aediculă, Hercules Romanus. Tomis . Sec. III e.n.

Omagiului adresat divinității i se adaugă uneori o notă particulară, decurgînd din raportul pe care credinciosul se silește să-l stabilească între el și divinitate, concepută ca patron și protector⁴³. Astfel, lucrătorii din cariera romană de piatră de lângă Axiopolis, îl adoră pe *Hercules Saxanus*⁴⁴, căruia i-au dedicat un basorelief pe unul din pereții

⁴³ D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 288.

⁴⁴ Gr. Florescu, *Cariera romană de la Cernavodă*, în *Analele Dobrogei*, XVII, 1936, p. 44—46, fig. 7—9; Idem, *Römischer Steinbruch bei Cernavoda, Rumänien*, în *Germania*, XXI, Berlin, 1937, p. 109; R. Vulpe, *HAD*, p. 215, 222; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 288.

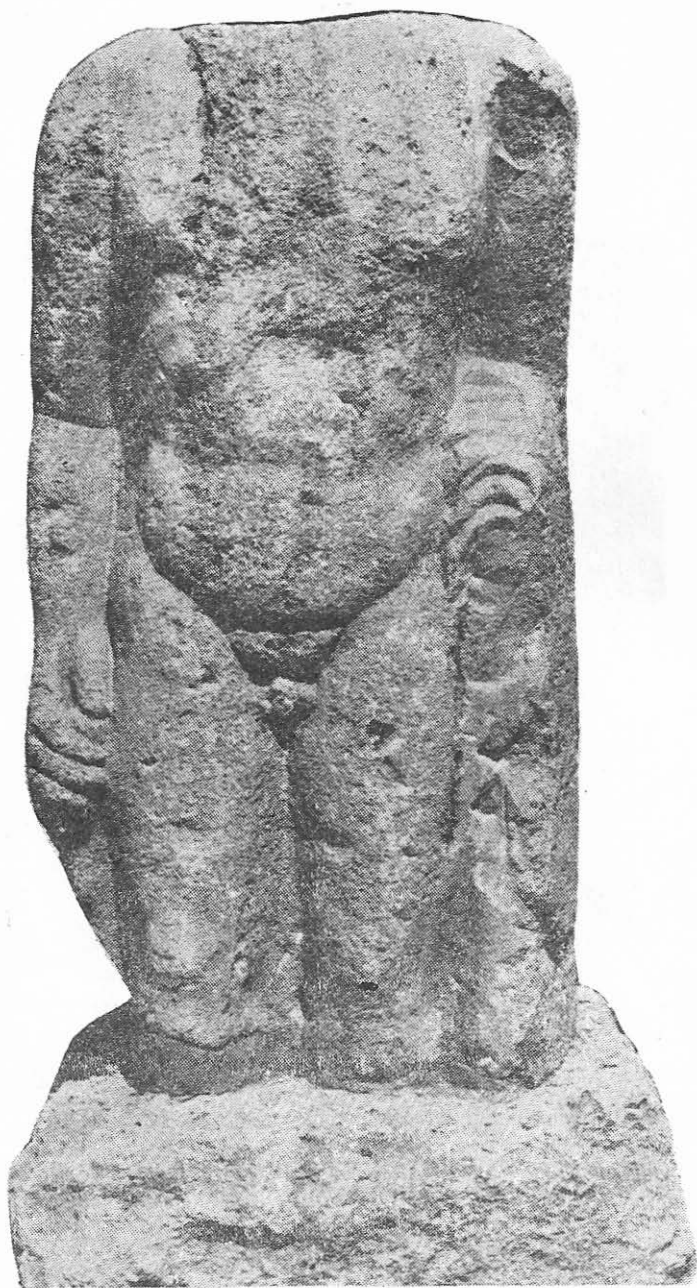

Fig. 13. Statuetă fragmentară din marmură. Hercule. Callatis.
Sec. III e.n.

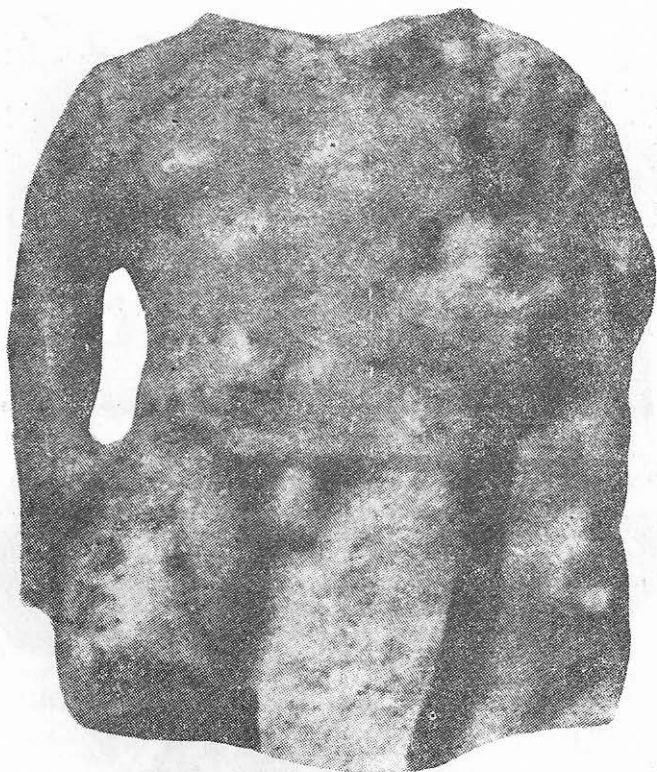

Fig. 12. Statuie din calcar, Hercule. Callatis, sec. III e.n.

carierii. Relieful este realizat cu multă stângăcie, de un meșter prea puțin dotat și care a lucrat fără a avea la îndemână vre-un model. Între elementele corpului este o totală lipsă de proporție, cu toate acestea sculptorul a reușit să redea ideea pe care o întruhipa zeul. Mărimea exagerată a pieptului, grosimea și mai exagerată a gâtului, ca și severitatea chipului colțuros, dau impresia forței biruitoare a tuturor greutăților. În această ipostază Hercule, a fost adoptat ca divinitate protectoare a carierelor și a lucrătorilor mineri⁴⁵.

Într-o atitudine asemănătoare basoreliefului de la Axiopolis, îl regăsim pe Hercule într-un relief votiv, lucrat din calcar oolitic, desco-

⁴⁵ Hercule era patronul divin al muncilor grele din carierele de piatră din Dacia Inferior: la Micia exista un *collegium* prezidat de doi *magist(ri) cultorum Hercul(is)*, cf. *CIL*, III, 1339; D. Tudor, *Orașe, târguri și sate din Dacia romană*, București, 1968, p. 122, 126—127.

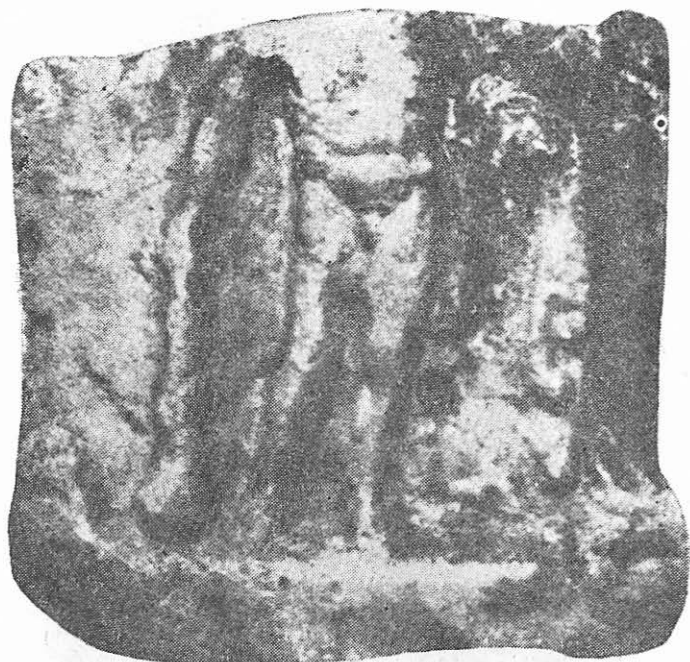

Fig. 14. Basorelieful Hercule. Tomis. Primele decenii ale sec. III e.n.

perit la Constanța ⁴⁶. Zeul se sprijină cu mâna stângă în măciucă, iar în mâna dreaptă, întinsă, ține un vas. În partea de jos, sub mâna dreaptă, este redată o masă de sacrificiu (fig. 15).

Nu se poate vorbi de un anumit stil la cele două monumente. Sînt lucrări spontane, izvorîte dintr-un sentiment religios, executate cu multă naivitate de meșteri improvizați. Cel de al doilea relief, deși a fost descoperit la Constanța, credem că a fost executat într-un mediu rural, de unde a fost adus, și depus, în templul lui Hercule din Tomis, de un grup de adoranți, care îl invocau să-i sprijine în întreprinderea unei acțiuni mai dificile ⁴⁷.

⁴⁶ Th. Sauciu-Săveanu, *O stelă funerară cu inscripție și cu palmele deschise în relief*, în *Analele Dobrogei*, XV, 1934, p. 13 — unde relieful este interpretat însă ca reprezentînd două figuri umane cu mîinile ridicate în semn de rugăciune —; Gr. Florescu, *Monumente antice din Muzeul Regional al Dobrogei*, în *Analele Dobrogei*, XVII, 1936, p. 130—132 (= în *Dacia*, V-VI, 1936—1936, p. 430—433, nr. XII, fig. 13; Ioan Micu, *Călăuza vizitatorului în Muzeul Regional al Dobrogei*, 1937, p. 9, nr. 24.

⁴⁷ „Începînd din sec. IV î.e.n., prototipul mîntuitorului-binefăcător s-a fixat în persoana lui *Heracles-Hercules*, a cărui legendară figură a suferit, din această cauză, uimitoare transformări“, cf. D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 185.

O altă categorie de monumente o formează basoreliefurile sau grupurile statuare care prezintă scene din muncile lui Hercule. Acest gen de monumente se eșalonează în timp din secolul II e.n., până în secolul IV e.n.

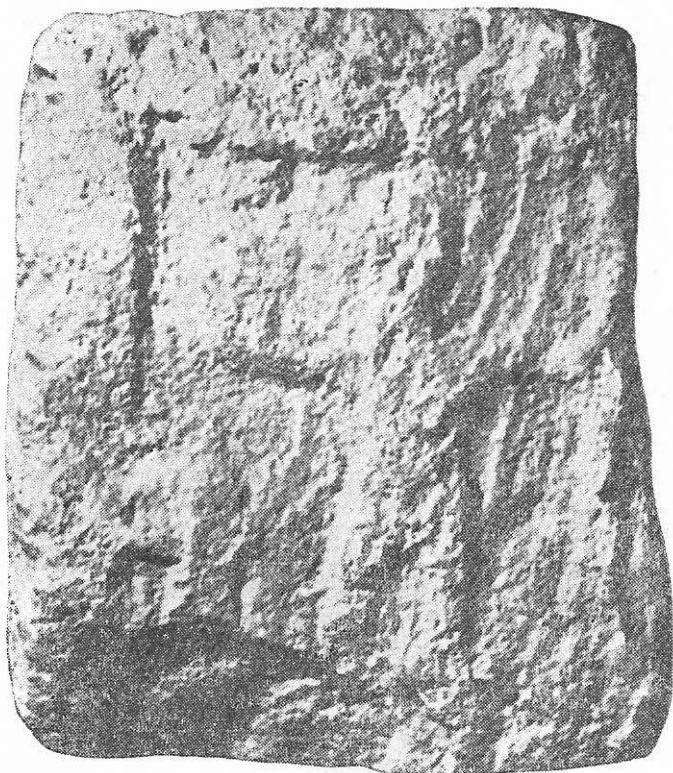

Fig. 15. Relief votiv din calcar oolitic. Tomis. Sec. III e.n.

1. La Constanța a fost descoperit, mai de mult, un fragment din pereții unui vas de marmură, decorat cu scene din muncile lui Hercule.⁴⁸

2. Tot din Constanța provine un tors al lui Hercule, lucrat din marmură gălbuie⁴⁹. Poziția încordată a corpului, cu capul dat pe spate, cu mâna stângă întinsă în față, iar dreapta îndreptată în sus, cu greutatea pe piciorul drept, exprimă o luptă cu un personaj care nu se mai păstrează⁵⁰.

⁴⁸ Ioan Micu, *Călăuza...*, p. 33, nr. 190.

⁴⁹ D. M. Teodorescu, *Monumente inedite*, p. 101—102, nr. 44, fig. 51.

⁵⁰ *Ibidem*.

3. Dintr-o placă de marmură, care cuprindea o serie de tablouri, despărțite prin coloane și înfățișând muncile lui Hercule⁵¹, a fost descoperit colțul din stînga jos, care păstrează, fragmentar, două scene. În dreapta coloanei, fusese înfățișată lupta cu leul din Nemea — se mai păstrează leul, pe jumătate doborît. În stînga, nu știm ce scenă a fost reprezentată, deoarece nu se mai păstrează decît Hercule⁵².

4. Printre medalioanele ceramice, care se fixau pe pereții locuințelor de epocă romană de la Histria, și pe care sînt fixate diferite scene mitologice, a fost descoperit unul pe care este înfățișată lupta lui Hercule cu Hydra din Lerna⁵³.

5. Tot la Histria, a fost descoperit un fragment dintr-un relief⁵⁴, în care Hercule, cu mușchii mult dezvoltăți, este angajat în luptă cu un adversar care lipsește. Proporțiile nudului sînt masive și scurte, iar musculatura toracelui este tratată rigid și artificial (fig. 16). Sînt caracteristici ale artei sculpturale provinciale, care tinde spre dizolvarea proporțiilor clasice⁵⁵. Monumentul se datează, după aceste caracteristici, în prima jumătate a sec. III e.n.

6. Un cap al lui Hercule, lucrat din marmură, descoperit la Histria⁵⁶, îl prezintă pe erou sub aspectul brutal al unui atlet profesionist⁵⁷. Se datează în primele decenii ale sec. III e.n.

Pe teritoriul tomitan, au fost descoperite recent două baze de statui ale lui Hercule⁵⁸. Amîndouă bazele au forma unor altare paralelipipedice, cu profilaturi simple în părțile de sus și de jos, avînd doar trei laturi fasonate.

7. Prima piesă (fig. 17), este baza unei statui de dimensiuni mai mici⁵⁹. Pe fața superioară, din statuie, au mai rămas labele picioarelor lui Hercule, urma lăsată de măciucă, lîngă piciorul drept, iar în spate — în partea dreaptă — urma elementului de susținere.

8. A doua bază de statuie — de dimensiuni mai mari decît precedentă⁶⁰ — prezintă un real interes prin relieful care decorează latura frontală (fig. 18). Aici, pe o suprafață destul de restrînsă, sculptorul a căutat — și a reușit — să redea ideea esențială a eroismului lui Hercule,

⁵¹ A fost descoperit la Constanța și „oferit de Dl. Bănescu“, cf. D. Tudor, *Antichități din Scythia Minor. Colecția Maria-Istrati Capșa. Extras din Analele Dobrogei*, XVI, 1935, p. 3—5, nr. 3, fig. 3, a.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Cf. Scarlat Lambrino, *Cetatea Histria. Notiță istorică și descriptivă*, Extras din revista „Boabe de Grîu“, I, 1930, p. 17 și figura de la p. 17.

⁵⁴ G. Bordenache, *Sculpture...* I, nr. 137, p. 72—73, pl. LIX.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Idem*, p. 72, nr. 136, pl. LIX.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Excavîndu-se pămînt pentru construirea unuia dintre barajele văii Carasu, în vara anului 1968, la 4 km nord de satul Nisipari, au fost descoperite, la o adîncime de cca 15—20 cm, cele două baze de statui și, între ele, un basorelief cu reprezentarea Cybelei.

⁵⁹ Inv. 17946. Dimensiuni: In.: 0,25 m; l.: 0,22 m; gr.: 0,18 m.

⁶⁰ Inv. 17948. Dimensiuni: In.: 0,275 m; l.: 0,320 m; gr.: 0,24 m.

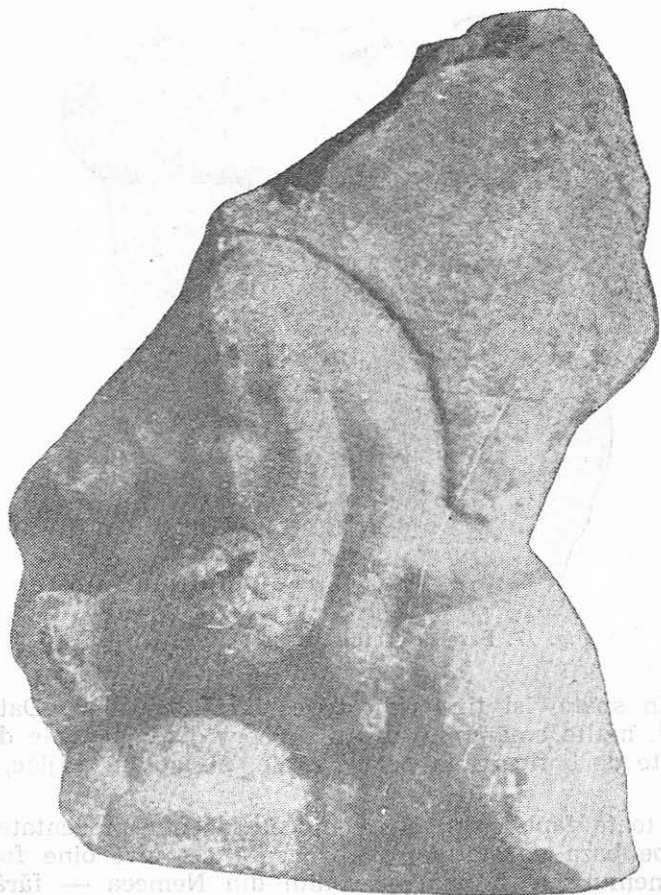

Fig. 16. Fragment dintr-un relief, Hercule în luptă cu un adversar. Hîstria. Prima jumătate a sec. III e.n.

reprezentându-l pe acesta în două ipostaze. În partea dreaptă a basoreliefului a fost sculptată prima faptă a eroului, lupta cu leul din Nemeea. Hercule este înfățișat tînăr, imberb, are păr scurt și ondulat, este nud, cu corpul athletic. În încheștarea luptei este văzut din spate, ridicînd leul fără vre-un efort deosebit. Proporțiile dintre animal și om sînt destul de bine păstrate. În partea stîngă a reliefului, Hercule realizează ultima sa faptă — după înfăptuirea căreia va primi dreptul să treacă în rîndul zeilor nemuritori — prinderea Cerberului. În această scenă, Hercule — nud, văzut din față — este reprezentat sub înfățișarea unui bărbat matur, cu fața încadrată de barbă, cu părul scurt și ondulat, dar încă în plină vigoare. Cu mîna dreaptă ridică deasupra capului măciuca, iar cu mîna stîngă, îndreptată în jos, ține în lanț Cerberul. Acesta, așezat

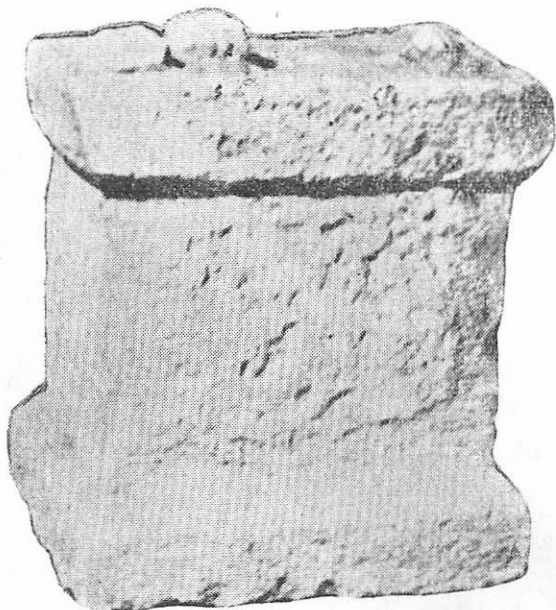

Fig. 17. Bază de statuie. Nisipari. Sec. III e.n.

pe labele din spate, își ține ridicate cele trei capete⁶¹. Datorită eroziunii pietrei, multe amănunte nu se mai pot distinge. Cele două scene sînt despărțite de o floare cu patru petale, plasată la mijloc, în partea superioară.

Dintre toate faptele lui Hercule, cele două reprezentate în basorelieful de pe baza de statuie, simbolizează cel mai bine forța fizică, triumful și nemurirea. Răpunerea leului din Nemea — fără ajutorul sabiei, sau al altei arme — l-a impus pe Hercule ca un mare erou. Celelalte victorii vor veni de la sine și sînt de așteptat după un triumf atît de impunător. Pielea leului o va purta de-acum ca pe un talisman și, împreună cu măciuca, vor constitui simbolurile lui caracteristice. Prinderea Cerberului și întoarcerea victorioasă din Infern, îi aduc nemurirea, țintă a tuturor oamenilor. Motiv pentru care eroul va deveni modelul ce trebuie imitat și dovada că suferințele îndurate cu mare curaj duc spre nemurire.

Stilul, maniera de lucru a celor două monumente, ne îndreptățesc să le datăm în sec. III e.n.

Din aceeași perioadă datează și două coloane descoperite la Tomis pe care sînt reprezentate două din muncile lui Hercule.

⁶¹ Cerberul apare în aceeași poziție pe un relief de la Aquincum, cf. János Szillagy, *Aquincum*, Budapesta, 1958, pl. XL; G. Bordenache, *La triade eleusine a Tomi*, în *StCl*, IV, 1962, p. 283—284, fig. 13.

Fig. 18. Bază de statuie, cu basorelief pe fața centrală. Nisipari, sec. III e.n.

9. Pe una din coloane, descoperită mai de mult⁶², este reprezentată, într-o manieră schematică, îmblinzirea iepelor lui Diomede (fig. 19).

10. Pe a doua coloană, descoperită în 1959⁶³, este reprezentată prinderea mistrețului de pe muntele Erimant (fig. 20). Hercule nud, cu corpul athletic bine proporționat, cu barbă și păr cîrlionțat, este văzut din față, în mers, pășind cu piciorul stîng⁶⁴ și purtînd pe umeri mis-

⁶² Gr. G. Tocilescu, *op. cit.*, p. 32, nr. 465; G. Bordenache, în *Hommages à M. Renard*, Bruxelles, 1969, p. 79 și urm., fig. 4; Idem, *Sculture...* I, p. 137—138, pl. CXXXIV—CXXXV. Dimensiuni: In.: 1,53 m; D sup.: 0,395 m; In. rel. 0,52 m.

⁶³ Descoperire făcută de A. V. Rădulescu, pe Bd. Republicii, între poarta de N și cea de V a zidului de incintă, în afara curții, cu ocazia nivelării și pavării actualului bulevard. Coloana se află la muzeul de arheologie Constanța, inv. 5450. Dimensiuni: In.: 0,86 m; D.: 0,395 m; In. rel. 0,52. Cf. *Muzeul de arheologie Constanța*, 1961, p. 86, fig. CXXLI; V. Canarache, *Muzeul de arheologie din Constanța*, 1967, fig. de la p. 56; G. Bordenache în *Hommages à M. Renard*, fig. 5.

⁶⁴ În general, în reprezentările cu această scenă, Hercule este arătat dintr-o parte, cf. Gloria Ferrari, *Il commercio dei sarcofagi asiatici*, Roma, 1966, pl. 21,1; Marie-Louise Bernhard, *L'art antique du musée du Louvre*, Varsovie, 1960, p. 53, nr. 138, pl. XXXV.

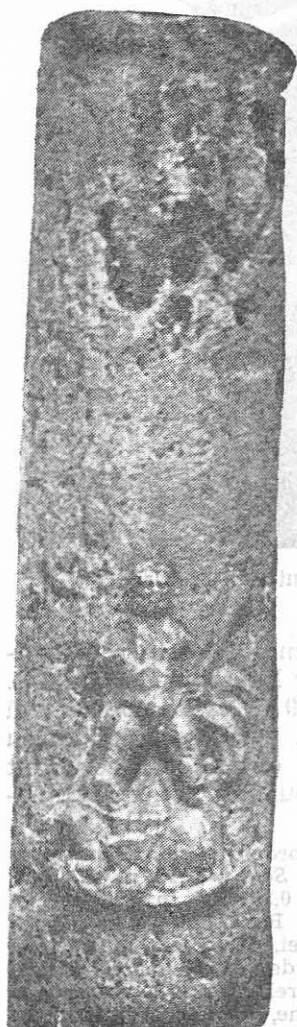

Fig. 19. Coloană din calcar.
Scenă: Hercule îmblinzind
iepele lui Diomed. Tomis,
sec. III e.n.

Fig. 20. Coloană din calcar. Scenă: Hercule cu
mistrețul. Tomis, sec. III.

trețul⁶⁵. Pielea leului este aruncată pe umărul stîng. Măciuca este în spatele eroului — abandonată într-un fel —, iar în fața sa este un personaj, la scară redusă, cu fața spre zeu și cu o mîină ridicată implorator⁶⁶.

11. Ultimul monument din această categorie, este un grup statuar care-l înfățișează pe Hercule în luptă cu leul nemeean (fig. 21, a, b),

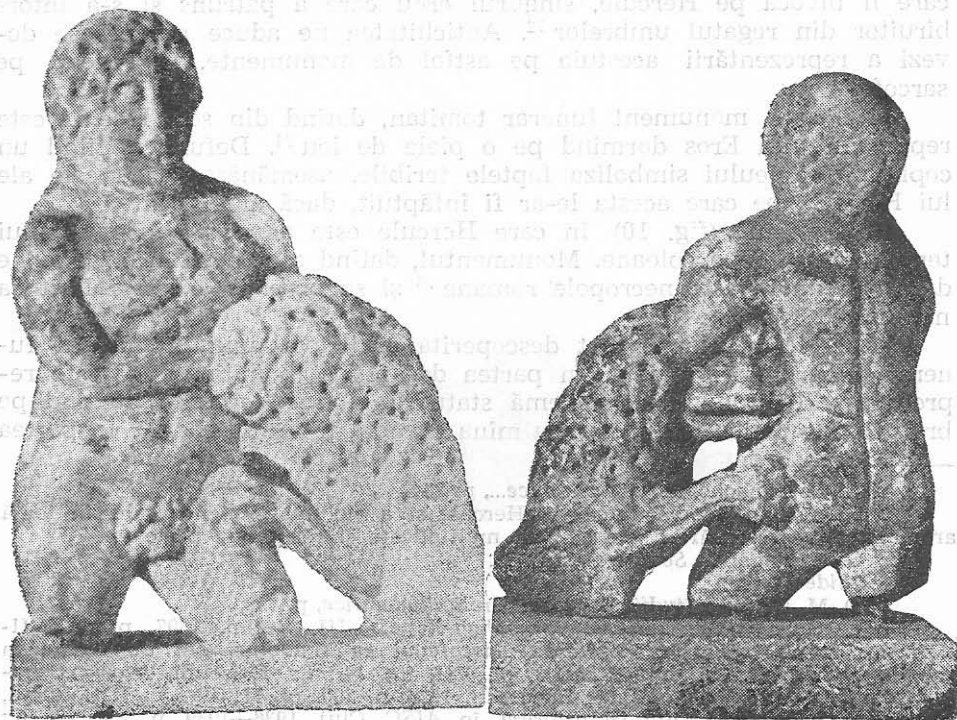

Fig. 21 a, b. Grup statuar: Hercule în luptă cu leul. Histria, sec. IV e.n.

descoperit la Histria⁶⁷. Monumentul constituie, de altfel, unul din ultimele produse ale plasticii romane din Scythia Minor⁶⁸, atât de săracă în ceea ce privește sculptura de epocă tîrzie. Hercule are forme rigide,

⁶⁵ Reprezentațiile figurate ale acestui episod oferă puține variante. Artă nu reproduce nicăieri prinderea mistrețului. Pe monumentele vechi, ca și pe vasele cu figuri negre, Heracles poartă mistrețul pe umeri, cf. E. Dürrbach, *op. cit.*, p. 89.

⁶⁶ Este desigur Eurystheus, așa cum este figurat în episodul în care Heracles se pregătește să arunce mistrețul într-un pithoi mare, în care se ascunsese acesta de frică. cf. F. Dürrbach, *op. cit.*, p. 89, fig. 3759.

⁶⁷ S. Lambrino, *Artă greacă și romană în România*, în *Artă și Tehnica Grafică*, 1938, p. 17, fig. 32; G. Bordenache, *Histria alla luce del suo materiale scultoreo*, în *Dacia*, NS, V, 1961, p. 204—205, fig. 21; Idem, *Sculture...* I, p. 73, nr. 138, pl. LIX; *Römer...*, p. 198 și F 31; *Civiltà'...*, p. 216, F 91.

dar încă fidele schemelor compozitive clasice⁶⁹, fapt ce ne duce la concluzia, că în atelierile de prelucrare a marmurei din Histria, se lucra încă pe baza unor albume cu modele⁷⁰. Aplatizarea volumelor, observată în imaginea lui Hercule, rigiditatea sa frontală și folosirea trepanului⁷¹, sînt elemente concordante pentru datarea grupului statuar în sec. IV e.n.

În afara reliefurilor votive și arta funerară ne oferă monumente care îl invocă pe Hercule, singurul erou care a pătruns și s-a întors biruitor din regatul umbrelor⁷². Antichitatea ne aduce numeroase dovezile a reprezentării acestuia pe astfel de monumente, în special pe sarcofage⁷³.

1. Pe un monument funerar tomitan, datînd din sec. II e.n., este reprezentat un Eros dormind pe o piele de leu⁷⁴. Defunctul fiind un copil, pielea leului simboliza faptele teribile, asemănătoare cu cele ale lui Hercule, pe care acesta le-ar fi înfăptuit, dacă ar fi trăit⁷⁵.

2. Aediculă (fig. 10), în care Hercule este amplasat în fața unui templu, între două coloane. Monumentul, datînd din sec. II e.n., provine din zona unei vaste necropole romane⁷⁶ și se pare că a fost folosit ca monument funerar.

3. La Murfatlar a fost descoperită arhitrava unui monument funerar de proporții mari⁷⁷. În partea dreaptă a monumentului este reprezentat Hercule, într-o schemă statuară bine cunoscută: purtînd pe brațul stîng pielea leului, iar cu mîna dreaptă ținînd Cerberul. În partea

⁶⁸ G. Bordenache, *Histria alla luce...*, p. 204.

⁶⁹ Dată fiind popularitatea lui Hercule și a ciclului muncilor sale, în toată arta antică, reprezentările sale au fost multiplicare și răspindite peste tot.

⁷⁰ G. Bordenache, *Sculture...* I, p. 73.

⁷¹ *Ibidem*, n. 2.

⁷² D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 198.

⁷³ C. Robert, *Die antiken Sarkophag-Reliefs*, III, Berlin, 1897, pl. XXVII-XXXVI, XXXVIII-XL; C. Brătescu, *Sarcofagul cu simboluri din Constanța*, în *Analele Dobrogei*, 1931, pl. II, fig. 3, pl. VII, fig. 14; Fr. Grisellini, *Istoria Banatului timișan* (trad. N. Bolocan), București, 1926, p. 205, pl. III fig. 3; I. I. Russu, *Monumente sculpturale din Durostorum*, în *AISC*, Cluj, 1936-1939, p. 194, fig. 6; N. Gostar, *Inscripții și monumente din Germisara*, în *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, III, Deva, 1956, p. 84-85, nr. 15; A. H. Щерлов *Поэзия Герака* Leningrad, 1964, p. 17, fig. 5; F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, p. 28 și urm., 174, 239, 293 și urm., 417; Gloria Ferrari, *op. cit.*, p. 35-38, pl. 3,6, p. 63-64, pl. 21,1 și 2; D. Tudor, *Orășe, târguri și sate...* p. 26; M. Kobylina, *La sculpture sur le littoral nord de la Mer Noire*, Moscou, 1972, p. 28-29, fig. XXVI.

⁷⁴ Mina Paucker, *Un relief al zeului Hypnos, găsit la Constanța*, în *CNA*, X-XII, 1934-1936, p. 94-95, pl. IV; G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia Inferior*, I, în *Dacia*, NS, VIII, 1964, p. 167-168, fig. 3; Z. Covacef, *Thanatos — simbol al nemuririi, în arta funerară din Scythia Minor*, fig. 1, comunicare prezentată la cel de al doilea colocviu de studii și comunicări, Tulcea, 2-4 iunie 1974.

⁷⁵ G. Bordenache, *Temi e motivi*, I, p. 167-168.

⁷⁶ *Supra*, n. 36.

⁷⁷ Monumentul a fost descoperit pe teritoriul tomitan, la Murfatlar, transportat probabil dintr-una din necropolele Tomisului. Se află la Muzeul de istorie al R.S.R. Dimensiuni: În: 0,75 m; lung.: 1,20 m; gr.: 0,22 m; Gr. G. Tocilescu, *Catalogul MNA*, 1906, p. 27, nr. 285.

stingă este redată o corabie, reprezentată între doi copaci noduroși, lipsiți de frunze, în schimb încărcăți cu flori înstelate (fig. 22). Compoziția vrea să sugereze coborîrea lui Hercule în Infern — corabia făcînd aluzie la ultima călătorie⁷⁸. Fiecare element al basoreliefului a fost lucrat cu o grijă deosebită. Hercule, bine proporționat, a fost realizat după ca-

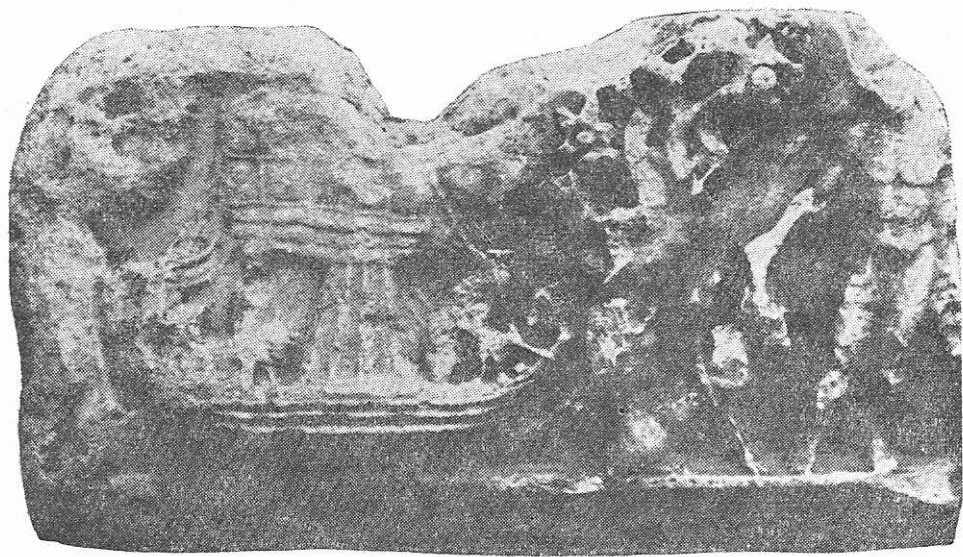

Fig. 22. Arhitrava unui monument funerar. Murfatlar. Sec. III e.n.

noanele artei elenistice⁷⁹, fapt determinant pentru datarea monumentului în sec. III e.n.

4. Din sec. IV e.n., datează ultimul monument funerar. Este vorba de unica poartă conservată, aparținînd unui mormînt de epocă romană, din Scythia Minor⁸⁰. Monumentul prezintă un interes deosebit și prin conținutul figurativ, care constituie un adevărat panoptic cultural, conceput în spiritul sincretismului de la sfîrșitul păgînismului⁸¹. În relief,

⁷⁸ G. Bordenache, *Temî e motivi*, I, p. 171, fig. 8.

⁷⁹ Poate fi asemuit cu statuile lui Hercule care împodobesc sarcofagul descoperit la Yunuslar și aflat la Muzeul din Konia, cf. Gloria Ferrari, *op. cit.*, p. 63—64, pl. 21,1 și 2.

⁸⁰ D. M. Teodorescu, *op. cit.*, p. 112—117, fig. 62—63; R. Netzhammer, *Die christlicher Altertümer der Dobrodscha*, Bukarest, 1918, p. 79—84; Em. Condu-rachi, *Sur deux bas-reliefs „chrétiens“ de Tomis*, în *AARh*, 13—14, 1937—1938, p. 60—62, fig. 1—2; G. Bordenache, *Un documento tardo di sincretismo pagano*, în *StCl*, X, 1968, p. 177—183; I. Barnea, *O casă romană tîrzie de la Dinogetia*, în *SCIV*, 20, 2, 1969, p. 258—259; Idem, *Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul*, în *Pontica*, V, 1972, p. 258.

⁸¹ G. Bordenache, *Un documento tardo...*, p. 181; I. Barnea, *Relațiile...*, p. 258.

alături de Isis și Harpocrate, Afrodita și Eros, apare și Hercule, atât de popular ca „salvator“ pe drumul greu al ultimei călătorii⁸². Hercule este reprezentat în grădina Hesperidelor, sub copacul ale cărui fructe, de aur, le ține în mână. Tipul de Hercule prezentat aici, constituie un ecou barbarizat al unei scheme statuare bine cunoscută în provincia Scythia Minor.

Tot în spirit sincretist, Hercule, alături de Dionysos, apare pe un fragment ceramic, dintr-un vas descoperit la Dinogetia⁸³ — dar care este un import din Africa de Nord⁸⁴ — datînd de la sfîrșitul sec. IV sau chiar începutul sec. V e.n.

Adorarea deosebită de care s-a bucurat Hercule în secolele II-III e.n., mai ales în rîndurile romanilor din tabere și *canabae* și a veteranilor, s-a manifestat și prin dedicațiile epigrafice. În inscripțiile care îi sînt dedicate, Hercule primește, în general, epitetul de *Invictus*.

1. *M. Stabius Colonus*, care era *tribunus militum legionis XI Claudiae* la Tropaeum Traiani, dedică un altar pentru *I.O.M., Herculi Invicto, Cereri și Libero Patri*⁸⁵.

2. La Ulmetum a fost descoperită o *ara*, pusă de un *Calventius [Cons]fans*, pentru *[I].O.M. et Herculi*⁸⁶, probabil în prima jumătate a sec. II e.n.

3. *Vet(erani) et C(ives) R(omani) et Bessi consistentes* din *Vico Quintionis*, dedică un *sigillum* lui *Herculi Invicto*, cu ocazia restaurării unui *auditorium*⁸⁷. Dedicăția a fost făcută pe la jumătatea secolului II e.n.

4. La Histria, Hercule, în sens sincretist de zeu salvator, patrona o societate de asigurare pentru caz de moarte. În această ipostază îi este dedicată, de către un oarecare — probabil *[Her]aclid[os]* — o *arcina*, în care urmau să fie adunate cotizațiile membrilor asociației⁸⁸.

5. Ca divinitate care ocupa un loc de frunte în pantheonul soldățesc, lui *Herculi Invicto Om (nipotenti)* îi este dedicat un altar votiv de către *C(aius) Iulius Fabianus*, care era *optio leg(ionis) I Italic(ae)*⁸⁹. Se pare că monumentul provine de la Noviodunum⁹⁰. Apoi, știut fiind că de-a lungul malului dunărean, începînd de la Axiopolis, au existat

⁸² Fr. Cumont, *op. cit.*

⁸³ I. Barnea, *O casă romană tîrzie...*, p. 259—260, fig. 6/1 și fig. 7.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *CIL*, III, 14214¹; V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării* p. 192; Idem, *Cetatea Tropaeum*, în *BCMI*, IV, 1911, p. 10; R. Vulpe, *HAD*, p. 224—225; Maria Munteanu, *Les divinités du Panthéon gréco-romain dans les villages de la Dobroudja romain, în Pontica*, VI, 1973, p. 75.

⁸⁶ V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, I în *AARMSI*, XXXIV, 1912, p. 559—560; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 224—225; M. Munteanu, *op. cit.*, p. 83.

⁸⁷ V. Pârvan, *Histria IV*, în *AARMSI*, XXXVIII, 1916, p. 617—619, nr. 24; Idem, *Începuturile...*, p. 125—126; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 224; M. Munteanu, *loc. cit.*

⁸⁸ V. Pârvan, *Histria VII*, în *ARMSI*, s. III, t. II, 1923, p. 85—86, nr. 56, pl. X, 3.

⁸⁹ D. Tudor, *Inscripții inedite...*, p. 604—606, nr. 100, fig. 25.

⁹⁰ Idem, p. 606. Calcarul folosit pentru altar este identic cu cel din care s-au făcut alte două, găsite aici, cf. Gh. Ștefan, *Monuments inédits de Noviodunum, în Dacia*, IX-X, 1941—1944, p. 473—478, nr. 1—2, fig. 1,3.

numeroase cariere romane de piatră⁹¹, care erau exploatate *manu militari*⁹², dedicantul — grad inferior în armată — putea foarte bine să fie din rîndul acestor lucrători⁹³.

6. De la Tropaeum Traiani provine ultimul document epigrafic — cunoscut pînă astăzi — referitor la cultul lui Hercule⁹⁴. Este o inscripție din sec. IV e.n., în care, alături de numele lui Hercule — HERCLEMENTI în text — apare epitetul *ripensis*⁹⁵, încă necunoscut. În acest caz, zeul capătă un caracter nou, *Hercules ripensis*, asociindu-se la sistemul defensiv al *limes*-ului roman al provinciei Scythia Minor, în sec. IV e.n.⁹⁶.

Altarul de la Tropaeum Traiani constituie încă o mărturie⁹⁷ — probabil printre ultimele — a persistenței unui cult păgîn într-o epocă de plin avînt a creștinismului.

Desigur, o manifestare atît de largă a cultului, mai ales în sec. II-III e.n., presupune și existența unor temple, a unor sanctuare, în care credincioșii își depuneau ofrandele cînd solicitau sprijinul divinității. Am constatat deja existența unui templu la Callatis, care a aparținut lui Heracles grec⁹⁸.

O inscripție datînd de la sfîrșitul sec. II — începutul sec. III e.n.⁹⁹, din Callatis, ne atestă existența unui templu și în această perioadă. Inscripția cuprinde numele membrilor unei asociații religioase, care s-a organizat în cinstea lui Hercule¹⁰⁰. În text este menționat faptul că asociații sînt originari din Heracleea Pontică și au constituit aici — la Callatis — un σύνδοκος Ἡρακλεῶντων¹⁰¹. Zeul adorat este zeul principal al cetății și își trage epitetul *φαρανγίτης*, de la locul unde, probabil, era plasat sanctuarul¹⁰².

⁹¹ Adrian Rădulescu, *Aspecte privind exploatarea pietrei în Dobrogea romană*, în *Ponica*, V, 1972, p. 177—200.

⁹² Gr. Florescu în *Germania*, XXI, p. 108 și urm.

⁹³ D. Tudor, *Inscripții inedite...*, p. 606.

⁹⁴ N. Gostar, *Herculens Ripensis*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași*, 1973, p. 69—73.

⁹⁵ *Idem*, p. 70.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ Alături de grupul statuar al lui Hercule în luptă cu leul nemeean, descoperit la Histria — cf. *Supra*, n. 67 — și poarta de mormînt roman — document tîrziu al sincretismului păgîn — cf. *Supra*, n. 80.

⁹⁸ *Supra*, n. 8.

⁹⁹ A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Dobrogea*, în *SCIV*, XIV, 1, 1963, p. 84—89, nr. 7, fig. 7 (= în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, p. 148—153, nr. 7) ; J. și L. Robert, *BE, REG*, 68, 1974, p. 194, nr. 290.

¹⁰⁰ J. și L. Robert, *loc. cit.*, întregesc [Ἡρακ]λή φαρανγίτης, acolo unde primul editor completează [κυβέ]λή φαρανγίτης.

¹⁰¹ A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 85 ; J. și L. Robert, *loc. cit.*, care însă restituie Ἡρακλεῖστων = „adoratori ai lui Hercule”.

¹⁰² A. Rădulescu, *loc. cit.* ; J. și L. Robert, *loc. cit.*

Imaginile în aedicula ¹⁰³, descoperite la Tomis — indiferent de felul în care sînt executate — ca și cantitatea numeroasă de monumente dedicate lui Hercule, ne duc la concluzia că în sec. III e.n., a existat aici un templu dedicat eroului. Faptul ne este confirmat de altfel, și de descoperirea celor două coloane pe care sînt sculptate scene din muncile lui Hercule ¹⁰⁴, care, sigur, au făcut parte dintr-un templu ¹⁰⁵.

Nu credem că la Histria Hercule s-a bucurat de aceeași adorație ¹⁰⁶, ca la Tomis și Callatis, încît să i se ridice un templu, deși au fost descoperite și aici numeroase monumente sculpturale, iar o asociație de Ἡρακλειασταῖς, este menționată într-un decret pentru Aba ¹⁰⁷.

Făcînd parte dintre divinitățile importante ale pantheonului soldățesc, Hercule a avut desigur sanctuare în lagărele militare s-au în locurile unde lucrau militari. Încăperea cu basorelieful lui *Hercules Saxonius*, din cariera de la Axiopolis, îndeplinea desigur rolul unui sanctuar ¹⁰⁸.

* * *

Fără a pretinde că am epuizat subiectul, desprindem cîteva concluzii referitoare la pătrunderea și difuzarea cultului lui Hercule în Sycythia Minor.

De la început este de notat că fenomenul — așa cum s-a observat deja — s-a desfășurat în două etape: Într-o primă etapă asistăm la pătrunderea cultului lui *Heracles* grec, care vine din sud — Thasos, *Heraclea Pontică* — la început la Callatis, de unde se va răspîndi și în celelalte colonii pontice.

¹⁰³ Vezi în special aedicula de la fig. 10, *supra*.

¹⁰⁴ *Supra*, n. 62 și 63 și fig. 19 și 20.

¹⁰⁵ După opinia cercetătoarei G. Bordenache — *Sculture...* I, p. 137—138 —, coloanele ornamentate cu două din muncile lui Hercule, împreună cu alte două coloane, pe care sînt reprezentați Dioscurii, ar fi făcut parte dintr-un portic. Pentru coloanele cu reprezentările Dioscurilor, au fost exprimate păreri că ar proveni de la un templu dedicat gemenilor: cf. Gr. Tocilescu, R. Netzhammer și mai recent I. Stoian, *Cultul Dioscurilor și triburile tomitane. În lumina unui monument recent publicat*, în *SCIV*, 16, 3, 1965, p. 523, fig. 9 (= în *Dacia*, NS, X, p. 353). Dacă, după ipoteza Gabriellei Bordenache: „ne aflăm în fața unui portic, decorat cu cele mai de seamă divinități ale pantheonului tomitan“, nu credem ca cele două coloane pe care sînt reprezentate scene din muncile lui Hercule, să fi făcut parte din această suită. Într-un portic de acest gen, și-ar fi găsit locul o singură reprezentare a lui Hercule, în imaginea sa caracteristică: sprijinit în măciucă și cu pielea leului pe braț. Mai mult ca sigur, cele două coloane au aparținut unui templu al lui Hercule.

¹⁰⁶ D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 52.

¹⁰⁷ Em. Popescu, *The Histrien decree for Aba (2nd century of our era)*, în *Dacia*, NS, IV, 1960, p. 292.

¹⁰⁸ Urmele de foc de pe partea superioară a altarului, confirmă că aici se practicau ritualuri religioase, cf. *supra* n. 50.

Sub influența greacă, ideea fundamentală a cultului lui Heracles, este aceea de zeu protector al naturii și al fertilității, consolidată și concretizată pe terenul local, ca protector al agriculturii, în special al viticulturii și al turmelor.

În a doua etapă se înregistrează pătrunderea cultului roman, al lui *Hercules Invictus* sau *Victor*, adus de soldații legiunilor romane. Cultul lui Hercule capătă, sub influența romană, un nou conținut. Eroul devine protectorul legiunilor militare romane, noile epitete exprimând ideea puterii Romei, a puterii soldaților¹⁰⁹. De aici marea popularitate a eroului în provinciile Imperiului. Cei care dedică inscripții sînt, în general, soldați sau veterani romani.

Cultul lui Hercule atinge apogeul în sec. III e.n., din această perioadă datînd cele mai multe monumente. Reliefurile sînt lipsite de varietate, totul reducîndu-se la unul sau două tipuri generalizate: *Hercules Romanus* și Hercule în luptă cu leul. Sculptura nu mai păstrează liniile fine, perfecte, moștenite de la arta elenistică, chiar dacă ideile s-au difuzat în continuare. În ateliere lucrează meșteri rutinați, care nu mai oferă opere de artă, ci lucrări de serie, deși, uneori, acestea sînt executate cu mai multă grijă.

În sec. IV e.n., în perioada de avînt a creștinismului, Hercule este conceput în spiritul sincretist, specific sfîrșitului păgînismului. Reprezentările plastice, sau inscripțiile dedicate lui, datînd din această perioadă, constituie ultimele ecouri ale cultului unei divinități, care și-a datorat popularitatea nu numai forței fizice neobișnuite, cît mai ales faptului că, prin aceasta, insufla speranța în nemurire.

În încheiere prezentăm trei tabele, cuprinzînd repartiția, în spațiu și timp, a monumentelor sculpturale și epigrafice, care atestă rîpîndirea și evoluția cultului lui Hercule în Scythia Minor.

I. Monumente epigrafice care atestă temple ale lui Hercule,
sau asociații legate de cultul său.

loc de descoperire	datare	Sec. III i.e.n.	sec. II e.n.	sfîrșitul sec. II începutul sec. III	Total
Callatis		1	—	1	2
Histria		—	1	—	1
Total		1	1	1	3

¹⁰⁹ A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heers. Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, Trier, 1895, p. 48; T. Sarafov, op. cit., p. 172 și urm., 180, A.-H. Щеглов, *Геракла отдыхающий*.

II. Monumente sculpturale dedicate lui Hercule.

loc de descoperire	datare						Total
	sec. I	sec. II	sfrîșit sec. II — început sec. III.	sec. III	sec. IV	sec. V	
cmis	1	4	3	6	1	—	15
Histria	—	—	—	3	1	—	4
Callatis	—	—	—	2	—	—	2
Nisipari	—	—	—	2	—	—	2
Axiopolis	—	—	—	1	—	—	1
Murfatlar	—	—	—	1	—	—	1
Dinogetia	—	—	—	—	—	1	1
Loc necunoscut	—	—	1	—	—	—	1
Total	1	4	4	15	2	1	27

III. Monumente epigrafice dedicate lui Hercule.

loc de descoperire	datare			Total
	sec. II	sec. III	sec. IV	
Tropaeum Traiani	1	—	1	2
Ulmetum	1	—	—	1
Vicus Quintionis	1	—	—	1
Histria	—	1	—	1
Noviodunum (?)	—	1	—	1
Total	3	2	1	6

Callatis	1	—	—	1
Histria	—	1	—	1
Total	1	1	—	2